

3. Русский орфографический словарь: ок. 200000 слов / Под ред. Лопатина В. В., Ивановой О. Е. – 4-е изд., испр. и доп. – М.: АСТ-Пресс Книга, 2013. – 896 с. – (Фундаментальные словари русского языка).
4. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1970-1980. – Т. 1-11.
5. Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам [С.-Петербургъ, 1893-1912] : в 3 тт. / И. И. Срезневский. – [Репринт]. – М. : Гос. изд-во иностранных и национальных словарей, 1953-1958. – Т. 1-3.

Оксана Лебедівна

Національний університет «Києво-Могилянська академія» (Київ)

УКРАЇНСЬКА МОВА ЯК ДРУГА СТАТЬ: АСОЦІАТИВНИЙ ПІДХІД

У статті проаналізовано сучасну рецепцію української мови крізь призму гендеру. Звернуто увагу на асоціативні зв'язки між концептами *перший/а* *другий/а* (пов'язаних з *першою* та *другою* статтями), *жінка*, *чоловік*, *мати*, *батько* та *українська*, *російська мова* у свідомості індивіда. Отримані дані асоціативного експерименту зіставлено з результатами лінгвістичного аналізу української поезії про українську мову XIX-XX ст. Для глибшого розуміння особливостей сприйняття української мови до слів-стимулів долучено термін *англійська мова*.

Ключові слова: українська мова, друга стать, асоціатема, жінка, чоловік, російська мова, чужий.

*This paper deals with the analysis of the contemporary Ukrainian language perception in regard to the gender. Moreover, the attention is paid to the associative responses primarily to such stimulus words as **the first one**, **the second one** (related to **the first sex** and **the second sex**), **woman**, **man**, **mother**, **father**, **Ukrainian**, and **Russian** in order to reveal unconscious thoughts or emotions of an individual. The results of a free associative experiment are used to compare with the results of linguistic analysis of the poetic adoration of the Ukrainian language in the 19th-20th centuries. Furthermore, in order to deepen the understanding of the specific Ukrainian perception the concept **English** was added to the stimulus-word list.*

Keywords: the Ukrainian language, the second sex, response-word association, female, male, the Russian language, alien.

Аналіз асоціацій з метою пояснити значення того чи того денотата у психіці людини входить до поля зору дослідників з початку XX ст. (К. Г. Юнг, Ч. Осгуд, А. Розанов, Г. Кент, Дж. Кіш, Дж. Кендоф, Дж. Діз, А. Леонтьєв, Е. Герганов, Р. Фрумкіна). Асоціацію прийнято розглядати як «зв'язок між деякими об'єктами чи явищами, заснований на нашому індивідуальному, суб'єктивному, досвіді. Цей досвід може збігатися з досвідом культури, до якої ми належимо, але завжди також є вкрай індивідуальним, закоріненим у попередньому досвіді

окремої людини» [6, с. 189]. Робота з асоціацією важлива тим, що допомагає виявити зв'язки у структурах несвідомого, які визначають ту чи ту поведінку індивіда. Відповідно, залучення даних, ґрунтованих на взаємодії з людською психікою, а саме на оприявленні знань та чуттєвого досвіду, визначеного культурою, дозволить окреслити сучасну рецепцію української мови порівняно з її сприйняттям у кн. XIX-XX ст.¹

З цією метою було проведено вільний асоціативний експеримент, у якому взяли участь сто сорок три учні п'ятого, восьмого,

¹ Див.: Лебедівна О. Українська мова як друга стать / О. Лебедівна // Актуальні проблеми філології та перекладознавства : Збірник наукових праць.

— Хмельницький, 2016. — Вип. 10. — Т. 2. — С. 98-103.

дев'ятого, десятого та одинадцятого класів гімназії «Києво-Могилянський коле́гіум». Згідно з інструкцією, учасникам було запропоновано двадцять одне слово-стимул, пов'язане з українською мовою та гендером. На реакцію відводилося десять секунд, впродовж яких учасники відповідали першими словами, що спадали їм на думку. У результаті експерименту отримано понад шість тисяч сто відповідей.

Для аналізу слів *перший* / *перша*, *другий* / *друга* вирішальним стало розмежування за критерієм *кращий/а-гірший/а*, що дає змогу виявити центр і периферію, певною мірою співвідносно з традиційним уявленням про стать (пор. з термінами *перша статъ*, *друга статъ* С. Де Бовуар). Так, стимул *перший* / *перша* здебільшого асоціюється з такими реакціями, як: *перемога* (14), *лідер* (11), *переможець* (9), *найкращий* (8), *захист* (2), *головний/а* (3), *головнокомандувач* (1), *виграш* (2), *успішний* (1), *успіх* (1), *вартий* (1). З іншого боку, *другий* / *друга* реалізовано у відповідниках *інший* (8), *непотрібний* (2), *другорядний* (2), *запасний* (1), *нікчемний* (1), *чужий* (1), *гірший* (1), *воно* (1). Відповідно, якщо *перший/а* засвідчує відкриту позицію екстравертного типу з виходом у зовнішнє середовище, то наведені асоціації, пов'язані зі словом *другий/а* характеризуються маргіналізацією будь-якого статусу, його спрямованістю у простір, відмінний від зовнішнього (позитивного), та негативною конотацією (бо чужий). До поняття *чужого*, або *іншого*, що об'єднує наведені асоціати, зверталася Ю. Кристева у своїх психоаналітичних студіях. На її думку, чужинець не обов'язково займає зовнішню стосовно суб'єкта позицію; навпаки, «чужинець живе в нас: він — прихований

лик нашої ідентичності, простір, що руйнує нашу домівку, час, що занапащає взаєморозуміння і симпатію», «чужинець починається тоді, коли виникає усвідомлення» «відмінності» [2, с. 7]. Таке розуміння важливе для наступного опрацювання результатів цього експерименту.

Як відомо, письменники XIX-XX ст. здебільшого використовували терміни *слово* та *мова* як синонімічні, пор.: «*Народе мій, замучений, розбитий [...] / Задарма в слові твому іскрається / І сила й м'якість, дотеп і потуга, / І все, чим може вгору дух піднятися?*» (І. Франко); «*Як довго ждали ми своєї волі слова*» (Олександр Олесь); «*І хоч те слово ще не всюди / Пробилося ростом крізь броню, / Хоч злі манкурти й словоблуди / Його бояться, як вогню*»² (І. Гнатюк). На цю тенденцію зокрема вказує «Словник української мови» (в 11 т.), пропонуючи значення *слова* як *мови*, *мовлення* (СУМ 9, с. 367-372). Натомість для наших респондентів концепт *слово* усвідомлюються не в синонімічних відношеннях з мовою, а в реляції частини (мовної одиниці) до цілого (мови), наприклад, в асоціатах *речення*, *букви*, *довге*, *звуки*, *дієслово*, *засіб мовлення*, *частина мови*, *літери*, *мовлення*. Розуміння *слова* як мовної одиниці може певним чином свідчити не лише про усвідомлення поліфункційності мови як системи, а й про визнання жінки (*другої статі*), з якою асоціювали українську мову у XIX-XX ст., суб'єктом міжгендерної комунікації.

Стосовно *мови* у підлітковій свідомості здебільшого домінують як кліше, якими рясніє поезія XIX-XX ст. (*рідна* (41), *солов'їна* (11), *милослушна* (10), *красива* (9), *співоча* (4), *мелодійна* (3)), так і сучасні (*українська* (23), *іноземна* (11),

²Ці та інші поетичні цитати взято з антології
“Найдорощий скарб : Слово про рідну мову”

[6].

слова (10), Україна (8), язык (6), говорити (5)). **Українська мова** окреслюється у межах означників *рідна* (42), *Україна* (18), *солов'їна* (18), *милослушна* (10), *школа* (6), *мелодійна* (6), *урок / навчання* (9), *Батьківщина* (4), *говорити* (4), *співоча* (4), *спілкування* (4), *моя* (3), *неповторна* (3), *калина* (3), *мова* (2), *краса* (2), *приємна* (2), *своя* (2), *слова* (2), *колосся* (1), *загальноживана* (1), *символ України* (1). На підставі опрацювання студій Ю. Кристеві, можемо припускати, що асоціатами *солов'їний*, *милослушний*, *мелодійний*, *калиновий*, *красивий*, *колосковий* експлікують меланхолійну закоханість українця, що почувається чужинцем, у втрачений рай (батьківщину). Так, чужинець, за Ю. Кристеву, це той, хто, лишившись без матері, шукає омріяний обіцяний край — ідеал своєї батьківщини; умовою його відлюдницького життя має бути страждання; він залишається впевненим у тому, що існує, бо «спроможний облаштуватися в собі зі спокійною й непроникною переконаністю» [2, с. 12-14]. І хоча чужинець перетворює «свої відчуття тривоги» на підмурівок життя, проте, облаштувавшись у собі, він так і не здобуває себе, адже постійно хитається між бажаннями ненависті та любові, викликаними вчинками інших [2, с. 15-16]. Таким чином, як і чужинець, українська мова, опинившись у російськомовному просторі внаслідок колоніального впливу з боку Росії, почала (метафорично) будувати так звану опору життя, перебуваючи в пошуках колишнього ідеального світу. Трансформація чужості в не-чужість зникає, коли індивід усвідомлює, що чужість властива йому / їй такою ж мірою, як і іншим: «в мені є чуже, відтак всі ми чужинці» [2, с. 254-255]. У свідомості респондентів звільнення від такого травматичного досвіду відбито передовсім

в асоціативному зв'язку української мови з державою Україною як гарантією існування мови.

Окрім іншого, стимул **українська мова** виявляє асоціативну близькість зі словами *рідний*, *дім*, *батьки*, *сім'я*. Слово **рідний**, у свою чергу, учасники пов'язують із такими об'єктами, як: *дім* (26), *мама* (14), *батько* (14), *сім'я* (13), *край* (13), *країна* (6), *Батьківщина* (3), *чоловік* (5), *любов* (5), *мова* (5), *Україна* (4) тощо. Образ дому переноситься сучасними школярами і на **хату** — традиційний для поезії XIX-XX ст. компонент порівняння для української мови (пор., «*Мова барвиста, мова багата, / Рідна і тепла, мов батьківська хата*» (О. Підсуха)): **хата** — *дім* (31), *село* (21), *затишок* (11), *біла* (10), *бабуся* (7), *будинок* (6), *дідусь* (5), *велика* (4), *вогнище* (1), *батьківська* (1).

Згідно з результатами дослідження, якщо реакції *дім* і *затишок* поширені для опису образу матері, то відповідь *Україна* (38) клішовано утримує зв'язок з концептом **калина**, образ якої переноситься на красу (14), дівчину (10), жінку (1), матір (1), неньку (1), народ (1) і навіть на Шевченка (1). Показовою для аналізу є семантична близькість цього асоціативного ряду з відповіддю **українська мова**, що виводить на ототожнення української мови з жінкою, побаченою очима чоловіка. Так, для респондентів визначальними є *краса* (46), реалізація жінки як *матері* (23) й *любов* (15), детермінована, ймовірно, асоціативним зв'язком з материнством. Прикметно, що стимул **жінка** учні також засоціювали з традиційно патріархальними маркерами *ляльки* (погляд на жінку як на тіло) та *берегині, шії сім'ї* (експлікована покірна жіночність). Водночас на образ чоловіка найчастіше реагують стимулами *сила* (34), *мужність* (27) і *батьківство* (13).

Асоціативну пару **батько-мати**

реалізовано в межах традиційного ієрархічного розподілу гендерних ролей, де чоловік займає домінуючу стосовно жінки позицію. Важливо підкреслити асоціативний зв'язок *батько-чоловік-найкращий*, який пов'язує цей стимул зі словом *перший*. Щоб зрозуміти роль матері у свідомості учасників експерименту, наведемо окрему вибірку статистичного змісту (табл. 1):

<i>Мати</i>	<i>Батько</i>
любов (65)	любов (13)
сім'я (20)	сім'я (6)
добрий/а (17)	добрий / доброта (23)
дім (14)	дім (1)
сила, захист (0)	сила / сильний (15), захист / захисник (12)

Табл. 1 «Асоціативна кореляція *мати-батько*»

З наведених фактів видно, що якщо стимул *мати* спрямований на *затишок*, *любов* та *домашнє вогнище*, то стимул *батько* має значення захисника та голови сім'ї, який займає позицію лідера. У свідомості респондентів зв'язок слова-стимулу *батько* з такими ознаками, як *найкращий*, *авторитет* і *наставник*, безсумнівний і засвідчує його змістову близькість із концептом *перший/а*, чого не можна, натомість, сказати про *мати*. Цікаво зауважити, що відповідно до набору асоціатем, образ батька зближується з образом англійської мови, потрактованої як престижна і перспективна³.

Стимул *русский язык* апелює до інакшості, яка вносить деструкцію у простір ідентичності респондента. З одного боку, *русский язык* це *москалі* / *московити*

(16), *чужий* (5), *Путін* (5), *вороги* (4), *жорстокість* (3), *війна* (2), *смерть* (2), *Крим* (1), *інший* (1), *нацизм* (1), *нерідний* (1), *не розмовляти* (1), *неграмотність* (1), *некоректність* (1), *некрасивий* (1), *неприємний* (1), *погані слова* (1), *русифікація* (1), *русня* (1), *біль* (1), *боротьба* (1), *СССР* (1). З іншого — це *Росія* (26), *мова* (19), *розмови* (5), *повсякдення* (4), *Пушкін* (3), *поширений* (3), *література* (2), *іноземна мова* (3), *друга мова* (1), *другий* (1), *замінник* (1), *альтернатива* (1). Але це також *друзі* (4), *рідний* (3), *родина* (3), *язык* (3), *красивий* (3), *милозвучний* (1), *могутчий* (1). Зауважимо, найбільше асоціацій стосовно російської мови реалізовано у зверненні до назви держави Росія, яка визнає цю мову офіційною. Це порівняно нейтральне сприйняття відбиває «здоровий» погляд на протиставлення *свій-чужий*, коли, послуговуючись твердженням Ю. Кристевої, «інволюція чужого у психізм втрачає свій патологічний аспект» [2, с. 240]. Тобто в цьому випадку мовець розглядає російську мову не як першу статтю (домінанта) стосовно української як *другої статі*, а як такого самого іншого, звільняючи українську мову від статусу *другої статі* (підпорядкованого, чужого).

Водночас асоціатема *Росія* з'являється у відповідях на слова-стимули *рабство*, *жорстокість*, *опір* та *війна*. Так, значення слова *війна* розкривається через асоціації з іменами диктаторів (Гітлер, Путін, Гімлер), держави-агресора (Росія) або з назвами локусів, де відбувалося/відбувається українсько-російське протистояння (Схід, Донбас,

³*English* – мова (17), урок (13), Англія (12), Америка (7), школа (7), іноземна (7), Лондон (5), Європа (5), можливості (5), улюблена (5), майбутнє (4), потрібний (4), цікава (3), Британія (3), світ (3), спілкування (3), закордон (3), знання (2), гарна (2), комунікація (2), міжнародна / світова мова

(2), королева (2), любов (2), друга (рідна) мова (2), ЄС (1), зв'язки (1), квиток у світ (1), Британська імперія (1), класно (1), найпотрібніше (1), рідний (1), свобода (1), сучасність (1), щастя (1).

Майдан). Найчастіші відповіді на слово *війна* — *смерті* (40), *кров* (20) та *жорстокість* (19). Здається, українська мова «впізнає» у російській чужинця. Зазначене могло б дати підставу для висновку про семантично-асоціативну близькість концептів *русский язык* та *другий/а*, що об'єднані асоціатами *чужий, іний, нерідний*. Проте з огляду на домінантний для асоціативного поля *русский язык* зв'язок асоціатами *Росія* з негативними для респондента/ки життєвими реаліями, вважаємо, що на *русский язык* перенесено швидше образ ворога, який конструювати зовнішню дистанцію, ніж образ власне-чужинця, де ця дистанція відсутня.

Таким чином, результати вільного асоціативного експерименту засвідчують, що образ української мови у свідомості учнів гімназії «Києво-Могилянський колегіум» не обмежено трансляторами патріархального змісту. Сучасні підлітки виходять за межі традиційного для XIX-XX

ст. окреслення української мови як *другої статі*. Цю тенденцію підтримує переважна втрата значення слова як *мови, мовлення, властивого романтичній добі*. З іншого боку, традиція меланхолійної рецепції української мови XIX-XX ст. все ще досить стійка, на що вказують асоціатами *солов'їний, милозвучний, мелодійний, калиновий, красивий, колосковий*. Усе це — наслідок зміненої національної ідентичності, відчужуваної від власного образу впродовж тривалого періоду колонізації. Спостерігається також формування образу Росії та російської мови як ворожих до української ідентичності. Ворог, в інтерпретації респондентів, — це здебільшого той, хто, викликавши страждання, не змушує почуватися чужинцем.

З огляду на зазначене можна констатувати факт поступової зміни колоніальної парадигми з поверненням до багатоплановості і багатофункційності в сприйнятті української мови (та культури).

Список літератури:

1. Гапченко О. Мовна свідомість людини як об'єкт лінгвістичних досліджень / О. Гапченко // Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика. — 2011. — № 22. — С. 31-34.
2. Залевская А. А. Введение в психолінгвістику / А. А. Залевская. — Москва : РГГУ, 1999. — 348 с.
3. Кристева Ю. Самі собі чужі [пер. з фр. З. Борисюк] / Ю. Кристева. — Київ : Основи, 2004.
4. Куранова С. І. Основи психолінгвістики / С. І. Куранова. — Київ : Академія, 2012. — 208 с.
5. Лебедівна О. Українська мова як друга стаття / О. Лебедівна // Актуальні проблеми філології та перекладознавства : Збірник наукових праць. — Хмельницький, 2016. — Вип. 10. — Т. 2. — С. 98-103.
6. Найдорожчий скарб : Слово про рідну мову : Вислови, поезії [упор. В. І. Лучук]. — Київ : Радянський письменник, 1990. — 390 с.
7. Попова З. Д., Стерн И. А. Семантико-когнитивный анализ языка / З. Д. Попова, И. А. Стерн. — Воронеж : Истоки, 2007. — 250 с.
8. Фрумкіна Р. М. Психолінгвістика / Р. М. Фрумкіна. — Москва : Академія, 2001. — 320 с.

Список умовних скорочень назв джерел:

СУМ — Словник української мови : в 11 т. / за ред. І. Білодіда [та ін.] ; АН УРСР ; Ін-т мов-ва ім. О. Потебні. — Київ : Наукова думка, 1970-1980. — Т. 9 : С. — 1979. — 916 с.

УАС — Мартінек С. Український асоціативний словник : у 2 т. / С. Мартінек. — Львів : Львівський ун-т ім. І. Франка, 2008.